

Izvirni znanstveni članek/Article (1.01)
 Bogoslovni vestnik 78 (2018) 3,707—720
 UDK: 261-277-86ESE-2
 Besedilo prejeto: 09/2018; sprejeto: 09/2018

Samo Skralovnik

Podoba Abrahama v kumranski apokrifni Genezi (1QapGen)

Povzetek: V prispevku je prikazana podoba Abrahama v 1QapGen v primerjavi z vzporednim besedilom Geneze. V odnosu do Geneze je podoba Abrahama prečiščena z odstranitvijo oz. relokacijo mest, ki bi jih bilo mogoče interpretirati oz. razumeti v negativni luči, in dodajanjem novih z namenom dopolnitve kanoničnih pripovednih vrzeli. V 1QapGen so v primerjavi z drugimi tradicijami in judovskimi viri opazni neznani dodatki. Dodatni elementi, predelave in opustitve prikazujejo Abrahama kot idealnega prednika s posebnim odnosom z Bogom, projekcijo kasnejšega judovstva. Abraham je prikazan kot posrednik (Božjega) razodetja, kot človek molitve, celo kot izganjalec.

Glavne besede: Kumranski apokrif Geneze (1Q20), Kumranski rokopisi, 1QapGen, Abraham, Abrahamove sanje, Abraham eksorcist

Abstract: **The Image of Abraham in the Genesis Apocryphon (1QapGen)**

This paper presents the image of Abraham in 1QapGen compared to the parallel text from Genesis. In relation to Genesis, the image of Abraham in 1QapGen is refined by removing or relocating of canonical passages that could be interpreted or understood in a negative light, and by adding new ones to fulfill the canonical narrative gaps. In 1QapGen, compared to other traditions and Jewish sources, one can notice so far unknown additions. Additional elements, reworking, and omissions represent Abraham as an ideal ancestor, the projection of later Judaism, which has a special relationship with God. Abraham is portrayed as the mediator of God's revelation, as a man of prayer, even as an exorcist.

Key words: The Genesis Apocryphon (1Q20), Dead Sea Scrolls (Qumran Caves Scrolls), 1QapGen, Abraham, Abraham's Dreams, Abraham Exorcist

1. Kumranski apokrif Geneze (1QapGen)

Naslov *Kumranski rokopisi* označuje rokopise, ki so jih odkrili na različnih krajih Judovske puščave v bližini Mrtvega morja. Glavno in najslavnejše najdišče rokopisov je kraj Kumran (קומראן), zato se je uveljavilo poimenovanje rokopisov po tem kraju. V angleško govorečem svetu se je uveljavilo še poimenovanje po bližnjem

Mrtvem morju (Dead Sea, ים המלח), zato naslov *Mrtvomorski rokopisi* (*Dead Sea Scrolls*). Na tem območju so našli blizu 900 rokopisov; ti so na kraju najdišča večinoma razpadli v manjše kose, ki jih je več kot petindvajset tisoč. (Zupet 2006, 9) Samo nekaj rokopisov se je dobro ohranilo v celoti, 1QapGen, apokrif Geneze, ni med njimi.

1QapGen so odkrili leta 1947 med sedmimi glavnimi zvitki, najdenimi v jami št. 1. Besedilo v slabem stanju, napisano v aramejskem jeziku, se je ohranilo samo v dvaindvajsetih stolpcih; veliko stolpcev, še posebej na začetku in na koncu, je uničenih, našli pa niso nobene druge kopije ne v Kumranu ne kje drugje (Reyes 2013, 37; Machiela 2007, 3). Iz tega lahko sklepamo, da to ni bilo pomembno in avtoritativno besedilo v esenski skupnosti. Ker so vsa druga dela esenskega izvora zapisana v hebrejščini, »jeziku svetišča«, tj. v »uradnem jeziku« Kumranske skupnosti, je mogoče tudi zaključiti, da gre za tuje, »uvoženo« delo (Fitzmyer 2004, 24).

1QapGen je predelano besedilo Geneze, Prve Mojzesove knjige. Ker sledi pri-povednemu loku in kronologiji Geneze – močno pa se naslanja tudi na Henohovo knjigo¹ in Knjigo jubilejev² – veliko strokovnjakov meni, da gre za midraš, razlago in metodo tolmačenja svetopisemskih besedil. Po drugi strani nekateri strokovnjaki dopuščajo možnost, da gre za targum, aramejski prevod z razlago, ker je zvitek napisan v aramejščini. Fitzmyer zapiše:

»Ko pa je vse to rečeno in storjeno, se zavemo, da besedilo tega rokopisa ne spada v noben (omenjen) žanr. To ni zgolj midraš, tako kot ni le targum. Obstajajo odlomki, kjer dobesedni prevod (angl. word-for-word) besedila Geneze nakazuje targum, hkrati obstajajo odlomki, ki z dodatki spominjajo na hagadski midraš. ... Ni presenetljivo, da rokopis vsebuje elemente, ki hkrati spominjajo tako na targum kot na midraš, saj sta oba žanra že obstajala, vsaj v zgodnji fazi razvoja, če ne že polno razvita ...« (2004, 19)

¹ Henohova knjiga oz. pravilneje Prva Henohova knjiga (1 Hen) je bila znana in vplivna v času dokončnega oblikovanja judovskega kanona, vendar se zaradi opisa angelov, ki so se uprli Bogu, ni uvrstila v judovski kanon. Knjiga je bila poznana novozaveznim piscem (1 Hen 1,9 je naveden v Jud 1,14-15) in cerkvenim očetom. Doktrine o Božjem kraljestvu, Mesiji, posmrtnem življenju, demonih in angelih, vstajenju ipd. so imele pomemben vpliv na krščanstvo. Okoli figure Henoha (1 Mz 5,24 poroča, da je Henoha vzel Bog) se je spletla vrsta apokaliptičnih spisov. Celotno besedilo knjige se je ohranilo samo v etiopskem jeziku (geez), zato tudi ime Etiopski Henoh (etHen = 1 Hen). Etiopski kristjani verjamejo, da je bila knjiga tudi napisana v tem jeziku, čeprav preučevanje besedila pokaže, da je bila napisana v aramejščini in verjetno deloma v hebrejščini, nato pa prevedena najprej v grščino in nato v geez. Etiopski Henoh (etHen = 1 Hen) je sestavljen iz petih knjig, ki izvirajo iz različnih obdobij (prvo in drugo stoletje pr. Kr) in so včasih krožile ločeno. Knjige vsebujejo opise padca angelov, Henohove vizije, astronomske »napotke«, pripovedi zgodovine sveta do apokaliptičnega konca oziroma do prihoda Mesije.

² Knjiga jubilejev, imenovana tudi Leptogeneza (Mala Geneza), opisuje dogodke od stvarjenja do ustanovitve pashe. Gre za midraš, predelavo oziroma na novo napisano Genezo (1 Mz 1–2 Mz 12) z namenom podčrtati pomen Postave in drugih liturgičnih določil. Napisana je v apokaliptičnem tonu in vsebuje miselnost, legende in religiozne prakse konzervativnih farizejskih šol 2. stol. pr. Kr. Omemba v damaščanskem dokumentu (CD) izpričuje, da so knjigo visoko cenili eseni v Kumranu. Cilj knjige je braniti judovstvo pred navadami helenizma. Jub izhaja iz tradicij, ki predpisujejo strogo spoštovanje zakonov in praznikov.

1.1 Vsebina rokopisa

Rokopis lahko razdelimo na tri dele oz. knjige: Lamehovo, Noetovo in Abrahamovo knjigo. Večina zgodb temelji na svetopisemskih pripovedih, vendar vključuje še druge neznane osebe in podrobnosti. Biblična zgodba je prevedena in predelana z veliko uredniške svobode, samo mestoma je mogoče zaslediti dobesedni prevod »ad verbum« ali parafraze iz Geneze. (Fitzmyer 2004, 13–45)

1.1.1 Stolpci 0–5

Ta odlomek je močno fragmentiran, vendar se zdi, da vsebuje zgodbo o čuvarjih iz 1 Hen 1–36 (t. i. Knjiga čuvarjev), ki temelji na 1 Mz 6,1–4. Stolpci 2–5 opisujejo zgodbo o rojstvu Noeta v tretji in prvi osebi z vidika Lameha, Noetovega očeta.

Stolpci 3–5 vsebujejo Henohov govor, ki se dobro prekriva z aramejskim besedilom 1 Hen 106–107 iz 4QEn. To prekrivanje predstavlja najmočnejše dokaze, da je avtor 1QapGen uporabil 1 Hen kot svoj vir. (Crawford 2008)

1.1.2 Stolpci 6–17

Odlomek, napisan v prvi osebi, poroča o znanih dogodkih iz Noetovega življenja. Veliki čuvar oz. stražnik³ (עירא רבא) (6,13) Noeta opozori na prihajajočo povodenj, zato se ta z družino umakne na ladjo. Po poplavi se mu prikaže Bog in z njim sklene zavezo. Čez štiri leta pripravi Noe v svojem vinogradu gostijo – kot zahvalo Bogu. Vinjen zaspi, v sanjah doživi videnje cedre in oljke; drevo cedre s številnimi poganjki predstavlja Noeta, ker bo imel veliko potomcev, vendar pa bo večina zlobna. Odlomek se konča s podrobnim opisom, kako Noe (raz)deli zemljo med svoje sinove, ti pa svoje deleže zemlje naprej razdelijo med svoje sinove. (Crawford 2008)

1.1.3 Stolpci 19–22

Ta niz stolpcev predstavlja predelavo zgodbe o Abra(ha)mu. Za razliko od razdelka o Noetu ta del natančneje sledi pripovedi svetopisemske Geneze, mestoma celo dobesedno prevaja dele besedil iz 1 Mz. Na žalost je stolpec št. 18 izgubljen, domnevno naj bi vseboval začetek zgodbe Abrama iz 1 Mz 11–12, saj se stolpec št. 19 začne z Abramom v Kánaanu. Pred potovanjem v Egipt je omenjeno, da se ustavi v Hebronu, ki v Genezi ni omenjen, vendar je to zabeleženo v Jubilejih.

Abram, ki trpi zaradi lakote, se odloči vstopiti v Egipt, deželo Hamovih sinov. Pred vstopom v Egipt prejme razodetje v obliki sanj. Abram sanja o cedri in palmi, ki poganjata iz iste korenike. Vsebina sanj vpliva na nadaljnji potek dogodkov, ki jih bomo natančneje opisali pozneje. Po dogodkih v Egiptu sledi pripoved o Abrahamu in Lotu, kako se njune poti ločijo. Ko si delita premoženje, je Abraham prikazan kot velikodušen, besedilo posebej podčrta tudi njegovo čustveno plat, tj. žalost ob ločitvi (od Lota, predhodno od Sare) (21,6–7). (Crawford 2008)

³ Termin עירא SSP (dvakrat v ednini in enkrat v množini) prevaja kot »stražnik/i« (Dan 4,10.14.20). Klemen Jelincič Boeta v svojem prevodu Henohove knjige prevaja kot »čuvar/ji«. Glej tudi Fitzmyer 2004, 148.

1.2 Namen rokopisa

Po mnenju strokovnjakov je besedilo nastalo z namenom, da bi uskladili teološke ali etične razkorake med Genezo (1 Mz) in esenskim stališčem, oz. z namenom – če se omejimo na lik Abrahama –, da bi z odstranitvijo oz. relokacijo mest, ki bi jih bilo mogoče interpretirati oz. razumeti v negativni luči, in dodajanjem novih »prečistili« podobo patriarha Abrahama, odpravili sence njegovega lika. (Reyes 2013, 37) Beate Ego meni, da je namen apokrifnega besedila »izpolniti pripovedne vrzeli biblične zgodbe in narediti to privlačnejšo in bolj poučne narave« (2010, 233), »... in sicer z uskladitvijo nepojasnjenih ali navidezno nasprotujočih se izjav v bibličnem besedilu.« (Vermes 1973, 125)⁴

»Vendar je bila večina olupšav dodana, da bi poudarila Abrahamov izjemno pobožen značaj.« (Ego 2010, 233)⁵ V tem prispevku bomo prikazali podobo Abrahama v 1QapGen v primerjavi z vzporednim besedilom iz Geneze. Ne le dodane Abrahamove sanje, o katerih se veliko razpravlja, tudi drugi dodani elementi prikazujejo Abrahama kot idealno osebo, ki ima poseben odnos z Bogom. Prikazan je kot posrednik (Božjega) razodetja, kot človek molitve, celo kot izganjalec in tudi kot znanilec Nove zaveze, kar bomo ugotovili v nadaljevanju.

2. Podoba Abrahama: Primerjava med Prvo Mojzesovo knjigo (1 Mz) in kumransko apokrifno Genezo (1QapGen)

2.1 Abrahamove sanje

Pripoved v 1QapGen se začne oz. postane berljiva malo pred Abrahamovim vstopom v Egipt. Geneza poroča, da je predhodno bival nekaj časa v kanaanski deželi. Ker je »v deželi nastala lakota ..., je šel v Egipt, da bi tam nekaj časa ostal; kajti lakota v deželi je bila huda« (1 Mz 12,10).

⁴ Celoten citat: »Avtor 1QapGen poskuša z vsemi sredstvi, ki so mu na voljo, narediti biblično zgodbo privlačnejšo, resničnejšo, uglednejšo in predvsem razumljivejšo. ... Kratke izjave iz Geneze so pogosto razširjene, da bi npr. razložil, kako so egiptovski knezi hvalili Sarino lepoto, kako je Bog prizadel faraona, kako je Abraham poslušal Božje navodilo o potovanju po deželi, kako je bil obveščen o nesreči Lota itn. K tem dodatkom in razširitvam doda še eno, in sicer uskladitev nepojasnjenih ali očitno nasprotujočih se izjav v bibličnem besedilu, da bi se izognili dvomu in skrbem. Abraham je zaradi sanj vedel, da mu bo Sara odvzeta ...« (Vermes 1973, 125)

⁵ Za seznam avtorjev in del, ki trdijo podobno, glej Ego 2010, 233 (posebej opombo št. 1).

1 Mz 12

11 Ko pa se je približal Egiptu, je rekel ženi Saráji: »Glej, vem, da si lepa ženska. 12 Ko te bodo Egiptčani videli in rekli: ›To je njegova žena,‹ bodo mene ubili, tebe pa pustili pri življenju. 13 Reci, prosim, da si moja sestra, da se mi bo dobro godilo zaradi tebe in bom po tvoji zaslugi ostal živ.«

1QapGen 19⁶

14 (prazen prostor *vacat*)⁷ Jaz, Abram, sem v noči, ko sem vstopil v Egipt, imel sanje. V svojih sanjah sem videl [] cedro in palmo, (ki je bila) [zelo lepa]. 15 Prišli so neki možje, ki so hoteli posekati in izkoreniniti cedro in pustiti palmo samo. 16 Toda palma je zavpila in rekla: »Ne posekajte cedre, kajti obe poganjava iz iste korenike.« In cedra je bila rešena, zahvaljujoč palmi, 17 in ni bila posekana [] (*vacat*). To noč sem se zdrnil iz sanj in dejal Saráji, moji ženi: »Imel sem sanje 18 [in] te sanje [me] plašijo.« Rekla mi je: »Povej mi svoje sanje, da jih bom poznala.« In začel sem ji pripovedovati sanje 19 [in pomen teh] sanj. (In) [rekel] sem: »[] ki me bodo iskali, da bi me ubili, tebe pa pustili pri življenju. Samo to 20 [moraš storiti zame]: Na [kateremkoli kraju bova, reci] o meni: ›On je moj brat.‹ In tako bom živel pod tvojo zaščito in bom zaradi tebe ostal živ. 21 [In oni] te [bodo] poskusili ločiti od mene in me ubiti.« Sarája je to noč zaradi mojih besed jokala.

Apokrifna geneza na začetku omenja Abramove sanje o cedri in palmi. Te sanje o cedri in palmi niso omenjene v nobenem drugem judovsko-krščanskem viru (Reyes 2013, 38; Crawford 2012, 362). Sanje so značilen biblični način komunikacije Boga s človekom. Bog lahko uporabi sanje kot opozorilo, spodbudo ali (na) vodilo. Poglejmo nekaj primerov sanj »znanih osebnosti«:

Ko se je sonce nagibalo k zatonu, je Abrama obšel trden spanec in glej, polastila se ga je groza in gost mrak je padel nanj. Rekel je (GOSPOD Bog) Abram: »Vedi, da bodo tvoji potomci priseljenci v deželi, ki ne bo njihova, spravili jih bodo v sužnost in jih stiskali štiristo let. A tudi narodu, ki jih bo imel zasužnjene, bom sodil []« (1 Mz 15,12-14)

V sanjah so se mu (Jakobu) prikazale stopnice, ki so bile postavljene na zemljo, vrh pa jim je segal do neba. In po njih so Božji angeli hodili gor in dol. (1 Mz 28,12) Božja svetilka še ni ugasnila in Samuel je spal v GOSPODOVEM svetišču, kjer je bila Božja skrinja. Tedaj je GOSPOD poklical Samuela. (1 Sam 3,3-4)

V Gibeónu se je Salomonu ponoči v sanjah prikazal GOSPOD. Bog je rekel: »Prosi, kaj naj ti dam!« (1 Kr 3,5)

Njen (Marijin) mož Jožef je bil pravičen in je ni hotel osramotiti, zato je sklenil, da jo bo skrivaj odslovil. Ko je to premišljeval, se mu je v sanjah prikazal Gospodov angel in rekel: »Jožef, Davidov sin, ne boj se vzeti k sebi Marije, svoje žene; kar je spočela, je namreč od Svetega Duha.« (Mt 1,19-20)

Bog je vedno predstavljen kot pobudnik sanj, razodeva se tako vernim kot nevernim. Pri tem sporočilo sanj v vseh primerih ni očitno ali je celo zavito v skrivnostne podobe, npr. faraonove sanje o mršavih kravah, ki so požrle debele krave (1 Mz 41,1-7), ali sanje Nebukadnezarja o orjaški podobi iz zlata, srebra, brona in ila (Dan 2,17-45). Faraon sanj ni razumel, zato je »dal poklicati vse egiptovske ča-

⁶ Številka za kratico 1QapGen ne označuje števila poglavja, temveč število stolpca.

⁷ Oglati oklepaj označuje manjkajoča oz. popolnoma uničena mesta v rokopisu, navadni oklepaj predlog rekonstrukcije oz. dodatna pojasnila (po Fitzmyer, Joseph A. 2004. The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1 (1Q20): A Commentary. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico)

rovnike in modrijane. In faraon jim je povedal sanje, a nobeden mu jih ni znal razložiti.« (1 Mz 41,8) Podobno ukrepa Nebukanezar, vendar brez uspeha.

Tisti, ki je sanje znal razložiti, kot npr. Jožef faraonove ali Daniel Nebukadnezarjeve, je zato veljal za posebej pobožnega, v posebnem odnosu z Bogom. Tako dejstvo, da ima Abraham v 1QapGen sposobnost razlaganja sanj, analogno poudarja veliko Abrahamovo pobožnost oz. posebno povezanost z Bogom. Kot zatrjuje Daniel Falk (2007, 89), so Abrahamovo sanje v 1QapGen edinstvene in nimajo vzporednice v judovski književnosti, vendar z besednjakom, ki spominja na Daniela (primerjaj 1QapGen 19,14; 21,8 in Dan 2,1.19.43; 4,15; 7,7).

Raziskave na področju Mezopotamije so pokazale, da je brat (v primeru smrti ali odsotnosti očeta) imel vlogo uradnega zastopnika (predstavnik) svoje sestre (Levenson 2012). Brat je uredil formalnosti glede poroke in prejel »doto«. Abraham, predstavljen kot Sarin brat – »Reci, prosim, da si moja sestra, da se mi bo dobro godilo zaradi tebe in bom po tvoji zaslugi ostal živ.« (1 Mz 12,13) –, je torej imel nedotakljivo vlogo pogajalca za sestrično poroko.

Ob tem se ne moremo izogniti vtisu, da je Abraham izrekel neresnico (Ego 2010, 235). Sara je bila po Abrahamovem očetu Terahu njegova polsestra: »Sicer pa je res moja sestra; hči mojega očeta je, a ne hči moje matere.« (1 Mz 20,12) Abraham torej ni izrekel absolutne laži, vendar je izrekel (vsaj) moralno neresnico z namenom zavajanja. Besede je mogoče razumeti tudi kot Abrahamov pragmatični ukrep, s čimer si je ne le ohranil življenje, temveč tudi obogatel; in sicer s prejetjem »dote«, tj. drobnice in goveda, oslov, hlapcev in dekel, oslic in kamel (1 Mz 12,16). Dodatek sanj lahko razumemo kot pojasnilo, kot »alibi« (Ego 2010, 234)⁸ za ravnanje Abrahama in njegove žene pred faraonom, saj je Abraham prejel Božje navodilo v obliki sanj. Lik Abrahama dobi pobožnejši značaj v okviru apokrifne geneze (Reyes 2013, 38). 1QapGen prikazuje te okoliščine z motivom sanj; Abrahamova namera, da izroči svojo ženo, je motivirana s sanjami (Ego 2010, 235). Ker so v antiki ljudje običajno gledali na sanje kot božansko razodetje, je Abraham z vstavkom sanj očitno razbremenjen odgovornosti. Ne deluje z motivom strahopetnosti ali lastnega interesa, ko naroči Sari, da se predstavi kot njegova sestra, temveč z Božjo avtoriteto. (Fitzmyer 2004, 184; Falk 2007, 84)

Omembe vredno je, da 1QapGen vsebuje dodatne podrobnosti, ki še poudarjajo željo avtorja, da Abrahama prikaže v pozitivni luči. Nadaljevanje apokrifa namreč razkrije, da je bila Abrahamova ocena razmer zelo realna. Medtem ko 1 Mz 12 na kratko navaja, da je bila Sara vzeta v faraonovo palačo, 1QapGen izrecno govori o faraonovi nameri, da bi bil v nasprotnem primeru Abraham ubit (1QapGen 20,9). (Ego 2010, 235)

⁸ Glej tudi Evans, Craig A. 2001. *Abraham in the Dead Sea Scrolls: A Man of Faith and Failure*. V: Peter W. Flint, ur. *The Bible at Qumran: Text, Shape and Interpretation*, 149–158. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans; Bernstein, Moshe J. 1998–1999. *Pentateuchal Interpretation at Qumran*. V: Peter W. Flint in James C., ur. *The Dead Sea Scrolls after Fifty Years: A Comprehensive Assessment*, 1:129–159. Leiden: Brill.

2.2 Sarina lepota in faraonovo poželenje

V nadaljevanju 1QapGen opazimo nov dodatek, ki govori o Sarini izjemni lepoti, in tudi omembo faraonovega poželenja. Dogodki, ki vodijo k pridobitvi Sare, so na kratko opisani v 1 Mz 12,14-16, opis v apokrifu je obsežnejši:

1 Mz 12

14 Ko je torej Abram prispel v Egipt, so Egipčani videli, da je žena zelo lepa. 15 Videli so jo tudi faraonovi uradniki in jo hvalili faraonu. Tako so ženo vzeli v faraonovo hišo. 16 Zaradi nje je lepo ravnal z Abramom: dobil je drobnico in govedo, osle, hlapce in dekle, oslice in kamele.

1QapGen 19–20

23 ... in po petih letih 24 so trije možje iz egiptovskega dvora [prišli] k meni []

1 [] 2 [»] kako čudovita [] in lepa oblika njenega obraza, in kako 3 [] prijetni [in] voljni lasje njene glave! Kako ljubke so njene oči in kako ljubek je njen nos; ves sijaj 4 njenega obraza [] Kako ljubke so njene prsi in kako lepa je vsa njena belina! Njene roke, kako lepe! In njene dlani, kako 5 popolne! In kako privlačna celotna podoba njenih rok! Kako ljubke njene dlani in kako dolgi in nežni prsti njenih rok! Njena stopala, 6 kako lepa! Kako popolne njene noge! Nobena devica ali nevesta, ki vstopa v poročno sobo, ni lepša od nje. Zares močno 7 presega vse ženske po lepoti; njena lepota je daleč nad njimi. In kljub vsej tej lepoti je v njej veliko modrosti. In vse, kar ima, 8 je ljubko.« Ko je kralj slišal besede Hirkana in besede dveh spremljevalcev – kajti trije so govorili kot eden – jo je močno pozelel. Hitro je poslal 9 ponjo in jo dal privedi. Ko jo je videl, je občudoval njeno lepoto in jo vzel k sebi kot ženo ...

Prva Mojzesova knjiga omenja vstop v Egipt in Sarino odtujitev v hitrem kronološkem zaporedju, kar je v nasprotju z apokrifno genezo, kjer sta Abraham in Sara pred tem živela v Egiptu pet let. Dodatek odslikava časovno premico, ki je omenjena v Knjigi jubilejev 13,11sl. Hkrati apokrif na tem mestu opušča podatek, da je Abraham od faraona prejel darila (1 Mz 12,6). (Reyes 2013, 38–39, Ego 2010, 235) Avtor apokrifa se je najverjetneje želel izogniti interpretaciji, da je bila Sara načrtno prodana faraonu in da je Abram imel »dobiček« od tega, zato je bil ta prizor postavljen na konec pripovedi (več v nadaljevanju).

Pripoved v apokrifu se nadaljuje z natančnim opisom Sarine lepote. Prva Mojzesova knjiga ne opisuje, kaj točno so faraonovi možje videli, besedilo preprosto pove, da so Egipčani videli, »da je žena zelo lepa« (1 Mz 12,14). Opis Sarine lepote v 1QapGen torej temelji na (kanoničnem) podatku, da je žena zelo lepa, vendar je ta razširjen s številnimi podrobnostmi in načinom izražanja, ki je primerljiv z jezikom Visoke pesmi. Avtor apokrifne geneze navede veliko podrobnosti, še posebej zato, da bi prepričal bralca, da je bilo Sarino zajetje neizogibno. S tem podkrepi »dejstvo«, da je bil opisan razplet izzvan zaradi izjemne lepote in ne zaradi dobička, preračunljivosti ali strahopetnosti Abrahama (Reyes 2013, 39; White Crawford 2012).

Faraonovo poželenje v Genezi ni omenjeno,⁹ 1 QapGen drugače govori o faraonovem »velikem poželenju« (שגי רחמה)¹⁰ (20,8).¹¹ Glagolske izpeljanke korena

⁹ Poželenje omenja tudi Jožef Flavij v *Starožitnostih* (1.8.1 §163) (Fitzmyer 2004, 199).

¹⁰ Npr. Fitzmayer (2004, 101) prevaja »he coveted her very much«. Podobno drugi prevajalci.

¹¹ Začetek dinamike poželenja predstavlja vizualni vtis Sarine lepote z omembo številnih zaznavnih ele-

רחם imajo v aramejskem kontekstu različne pomenske odtenke. V pravnih formulacijah pomeni željo, v aramejski različici povesti o Ahikarju pa ljubezen, sprejetost (nekoga), hvaležnost, zadovoljnost (z nekom). Vsebinsko označuje ljubezen, naklonjenost, sočutje. V svetopisemski aramejščini pomeni usmiljenje, milost (Dan 2,18). (Simian-Yofre 1990–1992, 438) Tudi v hebrejskih delih Svetega pisma ima koren različne pomenske odtenke, pretežno označujejo globoko ljubezen ali izkazovanje milosti, dobrote, usmiljenja. Le občasno označuje človeške odnose; prerok Izaija ga uporablja, da izrazi občutke, ki jih ima mati do svojega otroka (49,15); kralj David ga uporablja, da izrazi občutja, podobna usmiljenju, ki jih ima oče do svojega otroka (Ps 103,13). V največji meri se koren uporablja na religioznem področju za opis Božjega odnosa, ljubezni, usmiljenja ali dobrote do svojega ljudstva (2 Mz 33,19; 2 Kr 13,23). Uporablja se tudi za opis ljubezni človeka do Boga, npr. Ps 18,2: »Rekel je: Ljubim te, GOSPOD, moja moč ... (וַיֹּאמֶר אֶרְחַמְךָ יְהוָה חֲזָקִי)«. ¹² Koren ima torej – tako v aramejščini kot v hebrejščini – širok pomenski obseg, ki opisuje različne odnose ljubezni, usmiljenja, naklonjenosti, sočutja v odnosu med Bogom in izvoljenim ljudstvom (tudi med materjo/očetom in potomci). V nobenem primeru pa v Svetem pismu koren na označuje (spolne) ljubezni, se pravi strasti med moškim in žensko. Nasprotno, gre za močno teološko obtežen koren, s katerim svetopisemski avtorji označujejo samo Božjo naravo (ki je milost, usmiljenje) (Simian-Yofre 1990–1992, 452).

Izbira korena רחם, s katerim je V 1QapGen opredeljen faraonov odnos do Sare, kaže torej na to, da kumranski avtor načrtno ni želel poudariti spolnega oz. erotičnega vidika njunega odnosa oz. odtujitve Sare; o tem priča tudi podatek, da ima Sara »kljub vsej tej lepoti ... veliko modrosti (1QapGen 20,7). Avtor želi pokazati, da motiv faraonovega dejanja ni bilo samo čutno zaznavanje, torej njegova spolna sla, temveč (njegova) resnična ljubezen in naklonjenost. 1QapGen 20,8 db. poroča, da je faraon Saro močno (vz)ljubil (שָׂגִי רַחֲמָה), pri čemer spolna privlačnost nima primarne vloge. Tako je faraonov odnos do Sare prikazan v lepši, skoraj v pobožni luči.

2.3 Abrahamova molitev

V Prvi Mojzesovi knjigi je razplet zgodbe v Egiptu opisan zelo na kratko in brez podrobnosti: »GOSPOD pa je udaril faraona in njegovo hišo s hudimi nadlogami

mentov (lasje, roke, dlani, stopala), kar kaže na močno povezavo med poželenjem in vizualno-estetsko percepcijo. V opisu Sarine lepote in faraonove reakcije (prilastitve) prepoznamo značilen dinamizem, ki ga v Svetem pismu opredeljuje drugi koren, glagolska oblika korena חמד. Ta običajno označuje dinamično pohlepa, ki mu sledi prilastitev, dinamika in »prilastitev« pa se lahko odvijata na ravni spolne sle (npr. v Prg 6,25: »ne poželi אֶל־תַּחְמוֹד) njene lepote v svojem srcu«; glej tudi Vp 2,3). (Skralovnik 2017, 273–284; 2016, 90–91). Tudi v Genezi, v 1 Mz 3,6, je drevje v raji opisano z istim korenem: »prijetno (נִחְמָד) za pogled« (1 Mz 2,9), »vredno poželenja (וְנִחְמָד)« (1 Mz 3,6). Žena je to »videla«, podlegla skušnjavi in »vzela«. Podobno je faraon v 1 QapGen 20,9 Saro »videl« in »vzel k sebi«. Besedilo 1 Mz 3 predstavlja prototip človekove skušnjave in padca. Jedro te misli, ali namen kačine prevare, je, da bi Adam in Eva (torej človek kot tak) »postala kakor Bog«, stopila na mesto Boga (vzeti, prilastiti si; bodisi oblast, denar ali življenje) (Petkovšek 2018, 41).

¹² Koren v samostalniški obliki ima podobne pomene, osnovni in tudi najpogostejši je »maternica«, označuje lahko tudi nosečo ženo.

zaradi Abramove žene Saráje.« (1 Mz 12,17) Nasprotno si avtor apokrifne Geneze tudi v tem delu, ki opisuje odnos med Abrahamom in faraonom ter končni razplet, vzame veliko svobode in prostora.

1 Mz 12

17 GOSPOD pa je udaril faraona in njegovo hišo s hudimi nadlogami zaradi Abramove žene Saráje. 18 Faraon je poklical Abrama in rekel: »Kako si mi mogel to storiti? Zakaj mi nisi povedal, da je to tvoja žena? 19 Zakaj si rekel, da je tvoja sestra, da sem si jo vzel za ženo? Glej, tu imaš zdaj svojo ženo, vzemi jo in pojdi!« 20 Faraon je glede njega dal ukaze svojim možem in pospremili so Abrama, njegovo ženo in vse njegovo imetje.

1QapGen 20

10 ... Niso me ubili, vendar sem jokal 11 bridko tisto noč – jaz, Abram, in Lot, moj nečak z mano –, ko mi je bila Sarája s silo odvzeta. 12 To noč sem molil, rotil in prosil za milost. V svoji stiski, ko so mi solze tekale (po licih), sem dejal: »Blagoslovljen (si) ti, o Bog Najvišji, moj Gospod, za vse 13 veke. Kajti ti si Gospod in vladar vsega. Ti imaš oblast nad vsemi kralji sveta, da jih sodiš. Sedaj 14 se pritožujem pred teboj, moj Gospod, nad faraonom Zoanom, egiptovskim kraljem, kajti moja žena je bila odvedena s silo. Naredi pravico in pokaži svojo močno roko 15 zoper njega in zoper njegovo hišo, da v tej noči ne bo mogel zlorabiti moje žene – in da tako spoznajo, da si ti, moj Gospod, vladar čez vse oblasti 16 sveta.« Jokal sem in molčal. Tisto noč je, Bog Najvišji, poslal kužnega duha, da bi udaril njega in njegovo hišo, hudega duha, 17 da bi ga pestil, njega in vse člane njegove hiše. In ni se ji mogel približati, niti imeti spolnih odnosov z njo, kljub temu da je bila z njim 18 dve leti. Po dveh letih so boleznin in nadloge postale hujše; zanj in za vse člane njegove hiše. In poslal je 19 po vse [modre] [može] Egipta, vse čarovnike, skupaj z vsemi zdravilci Egipta, da bi ga ozdravili boleznin, in člane njegove 20 hiše. Vendar ga vsi zdravilci, čarovniki in vsi modreci niso mogli ozdraviti. Kajti duh je udaril (tudi) njih in 21 so zbežali. (*vacat*) Potem je prišel Hirkan in me prosil, naj pridem in molim 22 za kralja, in položim roke na njega, da bo živel. Kajti [on me] je videl v sanjah. A Lot mu poreče: »Abram, moj stric, ne more moliti 23 za kralja, dokler je Sarája, njegova žena, z njim. Pojdi zdaj in reci kralju, naj odpošlje svojo ženo (nazaj) svojem možu, in on bo molil zanj in bo živel.« 24 (*vacat*) Ko je Hirkan slišal Lotove besede, je šel in rekel kralju: »Vse te boleznin in nadloge, 25 ki pestijo gospoda, mojega kralja, so zaradi Saráje, Abramove žene. Vrni Sarájo Abram, njenemu možu, 26 in nadloge bodo izginile, prav tako kužni duh.« Tako me je (faraon) poklical in rekel: »Kako si mi mogel to storiti? Zakaj si rekel, 27 da je tvoja sestra, da sem si jo vzel za ženo? Glej, tu imaš zdaj svojo ženo, vzemi jo in pojdi! Zapusti 28 vsa mesta Egipta! Toda sedaj moli zame in za mojo hišo, da bo hudi duh pregnan.« In tako sem molil za [] preganjalca 29 in položil roke na njegovo glavo. Bolezen je izginila; [hudi] duh je bil izgnan in on je ozdravel. Kralj mi je [ta dan] dal darila in s kletvijo prisegel, da je ni ne spoznal in [ne oskrunil]. In vrnil mi je 31 Sarájo. Kralj ji je dal [veliko zlata in srebra] in veliko oblek iz finega platna in škrlata; vse je [položil] 32 pred njo in pred Hagaro. Izročil mi je (Sarájo) in dal ukaze svojim možem, da me pospremijo [iz Egipta]. 33 (*vacat*) In tako sem jaz, Abram, odšel silno bogat z živino, s srebrom in z zlatom. Zapustil sem [Egipt in Lot] 34, sin mojega brata, je [odšel] z menoj. Tudi Lot je pridobil veliko čred in vzel zase ženo izmed hčera [Egipta].

V kanonični Genezi Abrahamova čustva, ko mu faraon vzame ženo, niso opisana. Apokrifna Geneza drugače izriše čutečega Abrahama (in njegovega nečaka

Lota), zavitega v veliko žalost in jok. To poudarja z besedami »bridko jokal« in »moja stiska« ter omembo solz (1QapGen 20,10-12). Te besede izzovejo bralca k sočutju z Abramom in odstranijo vse dvome o njegovih resničnih namelih.

Opisano razpoloženje se spontano spremeni v ihtečo molitev k Bogu, v katero je vtkanih veliko čustev, kar ponovno nakazuje Abramovo predanost Bogu. Bog molitev usliši in še isto noč »udari« faraona in njegovo hišo (1QapGen 20,16). Geneza molitve ne omenja, res pa je, kot opaža Fitzmayer (2004, 201), da vse poznejše literarne predelave omenjajo molitev Abrahama (in Sare) (npr. Filon Aleksandrijski v *De Abrahamo* §95, Jožef Flavij v *Judovskih vojnah* 5.9.4 §380).

Intenzivnost molitve je poudarjena z motivom jokanja. Tako Abraham v prvi osebi ednine pripoveduje: »Vendar sem jokal bridko tisto noč – jaz, Abram« (ובכית אנה אברם בזי תקיף) (1QapGen 20,10-11). Molitev se začne z besedami: »To noč sem (v solzah) molil, rotil in prosil ... (1 QapGen 20,12) (בליליא דן צלית ובעית ואתחננת ואמרת באתעצבא) (1 QapGen 20,16) (ובכית וחשית). Tako postane očitno, da je celotna molitev uokvirjena z motivom joka in iskrenih čustev. To po eni strani pomeni, da je biblična pripoved »čustvenizirana«, hkrati pa tudi poudarja Abrahamovo trpljenje in intenzivnost njegove predanosti Bogu. Vse te reakcije kažejo, da je izročitev Sare povzročila globoke bolečine in da Abraham v svoji bedi povsem zaupa Bogu. (Ego 2010, 238)

2.4 Abraham izganjalec (ekorcist)

Ker je Sara živela s faraonom »dve leti« (1QapGen 20,18), bi se lahko pojavilo vprašanje Sarine spolne »čistosti«. Vendar je vsak dvom o Sarini zvestobi in spolni nedotaknjenosti odstranjen z omembo »hudega duha« (1QapGen 20,16-17),¹³ ki je faraonu onemogočil spolne odnose, kljub dejstvu, da sta bila s Saro poročena.

Čeprav se širši kontekst pripovedi v osnovnih značilnostih 1QapGen sklada z Genezo, dodatki v 1QapGen predstavijo Abrahama kot ekorcista. Abraham nastopi kot ekorcist na koncu bivanja v Egiptu. Ta Abrahamova podoba vključuje tudi posredovanje in priprošnje za svojega »sovražnika« in tujca, faraona. Ker so se boleznin in nesreče faraona (in njegove hiše) s časom stopnjevale (1QapGen 20,18), faraon pokliče na pomoč »zdravilce, čaravnike in modrece«, a tudi ti so bili brez moči (v. 19-20). V Genezi ne najdemo nobene podrobnosti v zvezi s tem, kako dolgo je bil faraon bolan, niti ni omenjeno, kako je faraon vedel, kdo ali kaj je razlog njegovih tegob. Apokrifna geneza obdela ta vidik ponovno s pomočjo razlage preko sanj, saj eden od faraonovih mož, Hirkan (חרקנוש), v sanjah vidi Abrahama, kako moli za faraona in nanj polaga roke.

Odsek, kjer se Apokrifna geneza razlikuje od Geneze, prikazuje faraona, kako roti Abrahama, naj moli zanj in za njegovo hišo, »da bo hudi duh pregnan« (1QapGen 20,28-29). Faraon v Genezi Abrahama in Saro preprosto odslovi brez prošnje

¹³ Ta duh ima v 1QapGen različna poimenovanja; 20,16-17: רוח מכדש (Fitzmayer: »kužni duh«); 20,16: רוח באישא (Fitzmayer: »zli duh« ali »hudi duh«); 20,28: רוחא דא באישתא. V 20,26 se imenuje tudi שחלניא רוח (Fitzmayer: »gnojni duh«).

za ozdravljenje in bralca pušča brez razlage, ali so bili faraon in njegovi možje ozdravljeni. Apokrif dodaja podatek o Abrahamovih sposobnostih oz. posebnih močeh, s katerimi izžene hudega duha in polaga roke za faraonovo ozdravljenje (Reyes 2013, 41; Fitzmyer 1971, 141). V 1QapGen tako beremo: »In tako sem molil za preganjalca in položil roke na njegovo glavo. Bolezen je izginila; hudi duh je bil izgnan in on je ozdravel.« (1QapGen 20,28-29)

Zdi se, da je pripoved o Abrahamovem eksorcizmu oblikovana po vzoru 1 Mz 20,17, kjer Abraham moli za bolnega kralja Abiméleha (»Potem je Abraham molil k Bogu in Bog je ozdravil Abiméleha, njegovo ženo in dékle, da so mogle roditi.«). To pojasnjuje, zatrjuje Beate Ego, zakaj demon – razen v 4Q560 – ni neposredno naslovljen z zaklinjanjem ali urokom, temveč Abraham izreka molitev (2010, 240).

Dodatek v apokrifu je pomemben, saj je to prva omemba rituala polaganja rok v judovskih virih (Ego 2010, 241). Res je, da se oboje omenja v Novi zavezi v Lukovem evangeliju (4,40-41), vendar se v rabinskih virih in hebrejski bibliji ne omenja nič podobnega. Prizor poudarja moč Boga in njegovo sposobnost prenašanja moči tudi na Abrahama. Ker to ni pogosto v judovskih virih, želi s tem avtor najverjetneje doseči poseben učinek na naslovljence (Reyes 2013, 41).

Ko je tako Abraham predstavljen kot izganjalec, spominja na podobo Abrahama v Knjigi jubilejev. Tam beremo, da ima Abraham moč, da se lahko sooči in prežene »oblake vran«, ki predstavljajo demonsko moč Masteme (Jub 11,11-21). Vredno omembe je tudi dejstvo, da so v kumranskih votlinah našli več drugih rokopisov, ki potrjujejo prakso eksorcizma; npr. 4Q560, prvi trije psalmi v 11Q11, zelo slabo ohranjen fragment 8Q5. (Ego 2010, 240)¹⁴

Pripoved se konča z izgonom demona in ozdravitvijo faraona. V Apokrifni genezi sta Abraham in Sara razkošno obdarjena šele na koncu, ko ju faraon odpošlje iz Egipta (1QapGen 20,31). Geneza drugače poroča, da je Abraham dobil služabnike in govedo pred tem, kot plačilo za Saro. Čeprav sta oba vira usklajena glede Abrahamovega bogastva, in sicer da se je to v Egiptu znatno povečalo, avtor Apokrifov z relokacijo išče način, kako bi nazorno pokazal Abrahamove čiste motive in namene (Reyes 2013, 41). Po omenjenem razpletu zgodbe v 1QapGen namreč postane očitno, da Abraham ni obogatel zaradi prevare (ob izročitvi Sare), kot je mogoče razumeti 1 Mz 12, ampak (med drugim) zaradi svoje pobožne priprošnje za faraonovo zdravlje (Ego 2010, 241; Falk 2007, 84).

Pomembno je tudi zaporedje dogodkov, saj se zdi, da je Abraham posredoval in molil za faraona pred izročitvijo (vrnitvijo) Sare. Drugače meni Beate Ego (2010, 239): »Šele ko je Sara zapustila faraonovo dvor, Abraham dejansko posreduje v

¹⁴ Glede eksorcizmov in demonov v Kumranu glej: Alexander, Philip S. 1998–1999. *The Demonology of the Dead Sea Scrolls*. V: Peter W. Flint, ur. *The Dead Sea Scrolls after Fifty Years: A Comprehensive Assessment*, 2:331–53. Leiden: Brill. Fröhlich, Ida. 2001. *Demons, Scribes, and Exorcists in Qumran*. V: Kinga Dévényi and Tamás Iványi, ur. *Essays in Honour of Alexander Fodor on His Sixtieth Birthday*, 73–81. Budapest: Eötvös Loránd University Press. Eshel, Esther. 2003. *Genres of Magical Texts in the Dead Sea Scrolls*. V: Armin Lange, Hermann Lichtenberger in K. F. Diethard Römheld, ur. *Die Dämonologie der israelitisch-jüdischen und frühchristlichen Literatur im Kontext ihrer Umwelt*, 395–415. Tübingen: Mohr Siebeck.

korist faraona in njegovega plemstva.« To stališče potrjujejo besede nečaka Lota, ki Abrahamu svetuje previdnost s faraonom in predhodno izročitev Sare (1QapGen 20,22-23). Lotovo razmišljanje je človeško in pragmatično; ko bo nevarnost minila, bi si faraon utegnil premislil in zadržati Saro. Lotova skrb izhaja iz (kasnejše) izkušnje faraona v Drugi Mojzesovi knjigi, kjer si po vsaki nadlogi premisli in zakrknje srce: »Ko pa je faraon videl, da je nadloga mimo, je zakrknil svoje srce in ju ni poslušal, kakor je napovedal GOSPOD.« (2 Mz 8,11) Vendar v 1QapGen faraon dejansko izroči Saro Abrahamu šele po ozdravitvi (1QapGen 20,27-31): »Toda sedaj moli zame in za mojo hišo, da bo hudi duh pregnan. In tako sem molil za ... preganjalca in položil roke na njegovo glavo. Bolezen je izginila; [hudi] duh je bil izgnan in on je ozdravel. Kralj mi je [ta dan] dal darila in s kletvijo prisegel, da je ni spoznal in [ne oskrunil]. In vrnil mi je Sarájo.« Iz besedila torej sledi, da je bila Sara privedena šele po ozdravitvi. Tudi v primeru, če je faraon vrnil Saro pred ozdravljenjem, to ne spremeni dejstva, da sta se z Abrahamom nahajala na faraonovem dvoru v samem srcu Egipta in brez resničnih možnosti pobega, če bi si faraon premislil oz. imel slabe name (prevara).

Abrahamovo razmišljanje je tako ponovno predstavljeno tendenciozno, brez preračunljivosti in z iskrenimi nameni. Lotovega nasveta ne posluša, temveč nasprotno sprejme vabilo faraona in zanj moli in nadenj polaga roke, ta pa skupaj s svojo hišo ozdravi, šele nato mu je Sara vrnjena. Taka podoba Abrahama spominja na nepreračunljivo držo ljubezni, ki jo zahteva tudi Jezus (Lk 6,27-36; Mt 5,38-48,7,12).

3. Sklep

Številni vstavki (in izpustitve) in olepšave biblične pripovedi o Abrahamu v 1QapGen imajo namen prikazati Abrahama na idealen način, prikazati njegov izjemno pobožen značaj. V primerjavi z drugimi tradicijami in judovskimi viri, ki prikazujejo Abrahama, v 1QapGen opazimo do sedaj neznane dodatke (Abraham prejemnik in razlagalec Božjega razodetja v obliki sanj, Abraham eksorcist).

Avtor 1QapGen se drugače kot nekateri drugi nekanonični avtorji ne odloči za opustitev »problematičnih mest«, temveč za njihovo predelavo, dopolnitev ali relocacijo. Za ponazoritev lahko omenimo avtorja Jub, ki odstrani mesta o ugrabitvi Sare v Egiptu in Gerárju (1 Mz 12,10-20; 20,1-18). V 1QapGen drugače Abraham naroči Sari, da se izdaja za njegovo sestro po navodilu Boga v obliki sanj (in ne iz lastne iniciative zaradi strahu za življenje ali celo zaradi preračunljivosti), podatek o tem, da ga faraon bogati nagradi, pa relocira na konec pripovedi (1QapGen 20,31). 1QapGen dodatno popravlja podobo odnosa med Saro in faraonom, ki ne temelji na spolni sli.

Drugače kot v Jub, kjer je namen sprememb predstaviti Abrahama kot ustanovitelja judovstva, kot sinonim popolne predaje Bogu, in kjer pisec Jub uporablja očakov glas, da bi spodbujal sodobnike k zvestobi veri in Bogu, je Abraham v 1QapGen pobožni vernik. Pri tem je jasno opazna projekcija navad, miselnosti in idealov poznejšega judovstva, verjetno esenskega stališča in predstav, v čas Abrahama.

ma. Čeprav je judovska tradicija sprejela nekatere elemente iz drugih bibličnih besedil in jih uporabila za Abrahama (npr. BerR predstavlja začetek Abrahamove zgodbe po vzoru Joba, Abrahamove preizkušnje po vzoru Danielove goreče peči itd.) – in vključuje tudi preroško kritiko kot polemiko Abrahama proti malikom (po vzor Izaije) – v 1QapGen opazimo druge vplive, predvsem vplive Henohove knjige in Knjige jubilejev.

Ker je rokopis 1QapGen nastal približno v istem času in znotraj istih miselnih tokov kot zgodnji spisi Nove zaveze,¹⁵ se Abrahamova podoba vsaj v nekaterih vidikih (polaganje rok (ekorcizem), prošnja za sovražnika) kaže kot predhodnica Jezusovega veselega oznanila.

Reference

- Collins, John J.**, ur. 2006. *Christian Beginnings and the Dead Sea Scrolls*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- Crawford, Sidnie White**. 2008. *Rewriting Scripture in Second Temple Times*. Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
- . 2012. Genesis in the Dead Sea Scrolls. V: Craig A. Evans, ur. *The Book of Genesis: Composition, Reception, and Interpretation*, 357–365. Boston: Brill.
- Ego, Beate**. 2010. The Figure of Abraham in the Genesis Apocryphon's Re-narration of Gen 12:10-20. V: Daniel K. Falk, ur. *Qumran Cave 1 Revisited: Texts from Cave 1 Sixty Years after Their Discovery*, 233–243. Proceedings of the Sixth Meeting of the IOQS in Ljubljana. Leiden: Koninklijke Brill NV.
- Fitzmyer, Joseph A.** 1960. Some Observations on the Genesis Apocryphon. *Catholic Biblical Quarterly* 22, št. 3:277–291.
- . 1971. *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1: A Commentary*. Rome: Biblical Institute Press.
- . 2004. *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1 (1Q20): A Commentary*. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico.
- Greenfield, Jonas C.** in **Elisha Qimron**. 1992. The Genesis Apocryphon Col. XII. *Abr-Nahrain Supplement* 3:70–77.
- Levenson, Jon D.** 2014. *Inheriting Abraham: the legacy of the patriarch in Judaism, Christianity, and Islam*. Princeton: Princeton University Press.
- Lyon, Jeremy D.** 2015. *Qumran Interpretation of the Genesis Flood*. Eugene: Wipf and Stock Publishers.
- Machiela, Daniel A.** 2007. The Genesis Apocryphon (1Q20): A Reevaluation of its Text, Interpretive Character, and Relationship to the Book of Jubilees. Doktorska disertacija. University of Notre Dame.
- . 2009. *The Dead Sea Genesis Apocryphon: A New Text and Translation with Introduction and Special Treatment of Columns 13–17*. Studies on the Texts of the Desert of Judah 79. Boston: Brill.
- Martinez, Florentino García in Eibert J. C. Tigchelaar**, ur. 1997–98. *The Dead Sea Scrolls Study Edition*. Leiden: Brill.
- Morgenstern, M., E. Qimron in D. Sivan**. 1995. The Hitherto Unpublished Columns of the Genesis Apocryphon. *Abr-Nahrain* 33:30–54.
- Petkovšek, Robert**. 2018. Svoboda med žrtvovanjem in darovanjem. *Bogoslovni vestnik* 78, št. 1:33–51.
- Qimron, Elisha**. 1999. Toward a New Edition of 1QGenesis Apocryphon. V: Donald W. Parry in Eugene Ulrich, ur. *The Provo International Conference on the Dead Sea Scrolls: Technological Innovations, New Texts, and Reformulated Issues*, 106–109. Leiden: Brill.
- Simian-Yofre, Horaico**. 1990–1992. מחר V: Johannes G. Botterweck in Helmer Ringgren, ur. *Theological Dictionary of the Old Testament*, 13:437–452. Grand Rapids, Michigan: W. B. Eerdmans.
- Skralovnik, Samo**. 2016. The Tenth commandment (Deut 5:21): two different verbs, the same desire. *Bogoslovni vestnik* 76, št. 1:89–99.

¹⁵ Radio-karbonska analiza je pokazala na čas nastanka med letoma 73 pr. Kr. in 14 po Kr., vendar nekateri strokovnjaki vidijo 1QapGen kot kopijo (teoretičnega) izvirnika iz 2. stol. pr. Kr. To stališče izpodbija dejstvo, da nikoli niso našli druge kopije (Lyon 2015, 20).

—, 2017. The Dynamism of Desire: The Root ḥmd in Relation to the Root 'wh. *Vetus Testamentum* 67, št. 2:273–284

Vermes, Geza. 1973. *Scripture and Tradition in Judaism: Haggadic Studies*. Studia Post-Biblica 4. Leiden: Brill.

Wise, Michael Owen. 2005. *The Dead Sea Scrolls: A New Translation*. New York: HarperSanFrancisco.

Zupet, Janez. 2006. *Kumranski rokopisi*. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.